

ПСИХОЛОГІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ЯК ФОРМА ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

PSYCHOLOGICAL VIOLENCE AS A FORM OF THE OBJECTIVE SIDE OF DOMESTIC VIOLENCE: THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS

Наливайко І.О., викладач
кафедри загальноправових дисциплін

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті аналізується психологічне насильство як одна з трьох форм об'єктивних сторін злочину, що регламентується статтею 126-1 Кримінального кодексу України «Домашнє насильство».

Контроль у репродуктивній сфері аналізується з огляду на співвідношення фізичного та психологічного насильства, а також таких проявів психологічного насильства, як словесні образи, погрози, приниження, переслідування, залякування та інші дії, спрямовані на стримування волі особи.

При аналізі таких проявів психологічного насильства, як словесні образи, встановлено, що невербальні образи завдають потерпілим не менше болю, ніж словесні. Крім того, окремі категорії людей з фізичними вадами (глухі, глухонімі) часто сприймають лише невербальні образи. Крім того, образи можуть бути висловлені в письмових або електронних листах.

У зв'язку з цим у частині 14 статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію насильству в сім'ї» від 7 грудня 2017 року пропонується замінити слово «словесні образи» на слово «образа».

Було визначено, що переслідування не є окремим проявом психологічного насильства, а має багато відмінних від нього характеристик відповідно до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашнього насильства та боротьбу з цими явищами (CETS № 210).

Встановлено, що словесні образи, погрози, особливо на адресу третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, як окремі прояви психологічного насильства, здійснюються не ними самими, а з метою досягнення нелегітимних цілей, таких як обмеження вираження особистої волі.

За результатами аналізу нормативного регулювання кримінальної відповідальності за психологічне насильство доведено, що воно потребує вдосконалення. У положеннях статті 126-1 Кримінального кодексу України пропонується використовувати термін «психологічне насильство», а не конкретні прояви психологічного насильства, зазначені у визначенні поняття, встановленому в частині 1 статті 14 Закону України «Про запобігання та протидію сімейному насильству».

Ключові слова: об'єктивні сторони злочину, домашнє насильство, фізичне насильство, психологічне насильство, економічне насильство.

The article analyses psychological violence as one of the three forms of objective aspects of the crime regulated by Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine "Domestic violence".

Control in the reproductive sphere is analysed about the ratio of physical and psychological violence, as well as such manifestations of psychological violence as verbal insults, threats, humiliation, harassment, intimidation and other actions to restrain a person's will.

When analysing such manifestations of psychological violence as verbal insults, it was established that non-verbal insults cause victims no less pain than verbal ones. In addition, specific categories of people with physical disabilities (deaf, deaf-mute) often perceive only non-verbal insults. In addition, abuses can be expressed in written letters or e-mails.

In this regard, in Part 14 of Article 1 of the Law of Ukraine "On Prevention and Combating Violence in the Family," dated December 7, 2017, it is proposed to replace the word "verbal insults" with the word "insult".

It was determined that stalking is not a separate manifestation of psychological violence, but has many different characteristics, according to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No. 210).

It has been established that verbal insults, threats, especially against third parties, humiliation, harassment, and intimidation, as separate manifestations of psychological violence, are not carried out by themselves but to achieve illegitimate goals, such as limiting the expression of personal will.

Based on the analysis of the normative regulation of criminal liability for psychological violence, it was proved that it needs improvement. In the provisions of Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, it is proposed to use the term "psychological violence", and not specific manifestations of psychological violence, specified in the definition of the concept established in Part 1 of Article 14 of the Law of Ukraine "On Prevention and Counteraction of Family Violence".

Key words: objective aspects of the crime, domestic violence, physical violence, psychological violence, economic violence.

Постановка проблеми. Внаслідок змін, пов'язаних із підписанням Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами, Кримінальний кодекс України було змінено доповненням до статті 126-1 «Домашнє насильство». Аналізуючи юридичні публікації та практику застосування статті 126-1 Кримінального кодексу, можна зробити висновок, що існує багато проблем із тлумаченням та застосуванням такої форми об'єктивної сторони домашнього насильства – психологічного насильства.

Аналіз наукових досліджень. Вивченню психологічного насильства як форми об'єктивної сторони домашнього насильства присвячено роботи К.П. Задой, І.С. Козьякова, В.В. Гальцової, М.І. Хавронюка, Н.І. Лесяк, С.В. Якімової, Н.В. Довгань-Бочкової, В.М. Зубатенко, О.О. Дудорова, А.А. Запорожець, А.О. Байди, І.В. Бевзюка, Р.В. Кифлюка, М.І. Панова та ін. Водночас існують різні погляди на тлу-

мачення ознак психологічного насильства, а також різні підходи до криміналізації злочинної поведінки, і в цьому напрямі необхідні подальші наукові дослідження.

Метою даної статті є розгляд різних підходів до пояснення психологічного насильства, виявлення проблемних аспектів правоохоронної практики у цій сфері та надання рекомендацій щодо вирішення цієї проблеми.

Виклад основного матеріалу. Друга форма домашнього насильства у статті 126-1 Кримінального кодексу називається психологічним насильством. Зміст цього поняття розкривається не в статті 126-1 Кримінального кодексу, а в статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017. Отже, відповідно до п. 14 ч. 1 цієї статті психологічне насильство – це форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, особливо на адресу третіх

осіб, приниження, переслідування, залякування та інші дії, спрямовані на стримування волі особи. Особа, яка контролює репродуктивну сферу, якщо такі дії чи бездіяльність викликають у потерпілого страх за свою безпеку чи безпеку третьої особи, викликають емоційну незахищеність, нездатність захистити себе або завдають шкоди психічному здоров'ю особи [10].

Р. Кифлюк зазначила, що психологічне насильство саме по собі не завдає фізичного болю, але може бути причиною душевного розладу потерпілого. Психологічне насильство більш болюче для жертв, ніж фізичне. Зазвичай це триває довше, ніж фізичне пошкодження. Психологічний стрес має більш виражені несприятливі наслідки, ніж фізичні, системні напади чи інші акти насильства. Травма іноді більш відчутна, ніж від фізичного нападу. Жорстоким, нелюдським і таким, що принижує людську гідність, може бути не лише фізичне, а й саме психологічне насильство [1, с. 56].

При аналізі визначення поняття «психологічне насильство» відразу звертається увага на наслідки, які мають настати для того, щоб поведінка, визначена частиною 14 статті 1 Закону, становила психологічне насильство. Водночас, стаття 126-1 КК прямо не визначає конкретних наслідків як ознак об'єктивної сторони насильства в сім'ї. У зв'язку з цим виникає питання про те, як розташувати ці наслідки в структурі об'єктивних сторін домашнього насильства. Це питання буде розглянуто в наступних публікаціях під час аналізу суспільно небезпечних наслідків досліджуваних злочинів.

На думку М. Хавронюка, до психологічного насильства, крім словесних, відносяться й невербальні образи [2, с. 383]. Ми вважаємо, що таке поширювальне тлумачення не може бути застосовано у цьому разі з огляду на те, що в дефініції поняття «психологічне насильство» міститься пряма вказівка не на будь-які образи, а саме на словесні образи. Очевидно, запропонований юристом план тлумачення є способом удосконалення заборони відповідного кримінального законодавства, а також є визначенням поняття «психологічне насильство», адже невербальні образи можуть завдати шкоди потерпілим не менше шкоди, ніж словесна образа. Крім того, окремі категорії фізичних вад (глухонімі, глухі) часто сприймають лише невербальні образи. Крім того, образи також можуть бути висловлені письмово або електронною поштою. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне у частині 1 статті 14 закону слово «словесна образа» замінити словом «образ».

Є. Хавронюк зазначив, що погрозу в статті 126-1 Кримінального кодексу слід трактувати більш розширено. Це можуть бути погрози фізичної розправи; погрози розкрити скомпрометовану або іншу інформацію, яку жертва бажає зберегти в таємниці (наприклад, інформацію про минулі судимості чи наявність захворювання, які передаються статевим шляхом), або викрити поведінку особи, яка завдає шкоди особі, або завдає іншої шкоди (звільнення з роботи, розлучення, позбавлення засобів до існування, виселення з житла, вилучення дітей, знищення майна, каліцтво родичів або близьких); залякування для створення сприятливого середовища для себе і створення залежного становища для жертви (наприклад, переконання жертви навмисно продати її в рабство або дозволити сутенеру втягнути її в проституцію або групове звалтування). На думку юристів, погроза вбивством потребує додаткової кваліфікації за статтею 129 Кримінального кодексу, погроза знищення майна – за статтею 195 Кримінального кодексу [3, с. 72-73].

Загалом, підтримуючи зміст погроз, який надають юристи, ми повинні пам'ятати, що будь-яке залякування, яке створює сприятливе середовище для кривдника та ставить жертву в залежне становище, є самостійною формою психологічного насильства. Звичайно, залякування і погрози мають загальні ознаки, але в процесі заляку-

вання мета кривдника полягає в тому, щоб зробити жертву боязкою і наляканою, про що буде сказано далі.

Крім того, ми вважаємо, що погроза вбивством або погроза знищення майна також повністю охоплюється статтею 126-1 Кримінального кодексу і не потребує додаткової кваліфікації, передбачених статтею 129 ККУ чи статтею 195 ККУ. Навпаки, протилежне буде означати порушення принципу *non bis in idem*. Правильність такого висновку доводить матеріал правозастосовної практики.

Реципієнтом словесних образ і погроз може бути не тільки подружжя або колишній чоловік або інша особа, яка перебуває (була) в родинних або близьких стосунках з кривдником, а й третя особа. Враховуючи те, що словесні образи та погрози третім особам за статтею 126-1 Кримінального кодексу можуть завдати шкоди потерпілому. Наприклад, це можуть бути новий чоловік, родичі нового чоловіка, діти, які народились у потерпілої особи в новому шлюбі, близькі друзі потерпілого.

Приниження – наступний вид психологічного насильства. Принижувати – ставити в принижене становище, ображати, применшувати значення, роль кого, чого-небудь, видавати його менш важливим [4, с. 1124]. Таким чином, у контексті домашнього насильства кривдник ставить жертву в принизливе становище, намагаючись применшити її значення та/або роль у певних процесах (виховання дітей, заробіток, створення сім'ї, спілкування з родичами, коханими і тд).

Наступним видом психологічного насильства є переслідування. Згідно зі статтею 34 «Переслідування» Стамбульської конвенції, сторона повинна вжити необхідних законодавчих або інших заходів для забезпечення того, щоб навмисні дії, включаючи неодноразові погрози іншій особі були криміналізовані, та давали змогу почуватися жертві погроз в безпеці.

Як справедливо зазначив К. Задоя та Ю. Оленіна, за змістом конвенції переслідування відмежовується від психологічного насильства. Так, останнє має дві форми (прояви) відповідно до статті 33 цієї міжнародної угоди: примус і погроза. З іншого боку, переслідування – це загрозлива поведінка, єдина мета якої – змусити людину побоюватися за свою безпеку. Психічне насильство може бути багатоактним або одноактним, тоді як переслідування завжди являє собою повторювані акти, набір людських дій, об'єднаних спільною метою. Відповідно до Стамбульської конвенції психічне насильство обов'язково призводить до серйозних порушень цілісності людської свідомості. Переслідування повинні змусити людину боятися за свою безпеку. Крім того, згідно з пунктом 185 Пояснювальних записок до Конвенції, загрозлива поведінка може бути спрямована не лише на жертву, але й на будь-кого в її колі спілкування, оскільки вона поглиблює відчуття страху та втрату контролю над ситуацією [5, с. 178].

Параграфи 182-185 Пояснень до Стамбульської конвенції визначають прояви переслідування. Це, зокрема, фізичне стеження за людьми, стеження за людьми у віртуальних світах (у чатах, на сторінках соціальних мереж тощо), поширення неправдивої інформації в Інтернеті, залякування невидимих слідів контакту з особистими речами.

Прояви такої загрозливої поведінки не є вичерпними та мають відповідати основним вимогам, викладеним у статті 34 Стамбульської конвенції (умисне, повторюване, необхідність викликати страх за свою безпеку) [5, с. 178].

Наступний вид психологічного насильства – це залякування. Залякувати – викликати страх, страх у кого-небудь, боязкувати когось, лякати [4, с. 403]. У нашому випадку мова має йти про нагнітання страху у жертви (за свою волю, безпеку та/або волю, безпеку своїх рідних, близьких, сімейну та/або фінансову стабільність тощо).

Перелік інших дій, спрямованих на стримування волі [6, с. 76], може бути дуже широким. Так, М. І. Хавронюк

зазначає, що основним способом вчинення цих та інших форм психологічного насильства є ізоляція (особливо депривація – повне або часткове позбавлення особи можливості задовольняти психофізичні чи соціальні потреби, у тому числі позбавлення інформації чи жорсткий контроль за нею, також і сенсорна депривація – повне або часткове позбавлення здатності відчувати, тобто можливості користуватися одним або декількома органами почуттів – бачити, чути, нюхати, смакувати тощо); дискредитацію (відмова в праві висловлювати думки, висміювання і неконструктивна критика); уявна монополія (вимушена зосередженість на нападки, оскільки він є основним джерелом загрози); посилення вимог (встановлення багатьох маленьких правил, які не можна порушувати, тому є постійний привід скаржитися, що може призвести до тривалого почуття провини); демонстрація «всемогутності» (демонстрація та підкреслення своїх надмірностей); «випадкове потурання» (зловмисник інколи нагороджує жертву увагою та теплими почуттями, але робить це рідко, або для підсилення бажаної поведінки нападника, або в парадоксальному та несподіваному вигляді); приниження та знущання, висміювання перед іншими; контроль задоволення фізичних потреб (їжа, сон, відпочинок тощо), що призводить до фізичного виснаження жертви; погрози з приводу та без приводу, що легко переходять у фізичне насильство; таке, що поєднується з погрозами, завдання фізичного болю без заподіяння тілесних ушкоджень (тягання за волосся, щипання, здавлювання шиї, грудей або мошонки, переривання); вживання психоактивних речовин (алкоголю тощо); використання емоційного чи психологічного перенавантаження, стану стресу, індивідуальної схильності до навіювання, безвольності потерпілої особи, її недостатнього розумового розвитку чи емоційно-вольової незрілості; непослідовні і непередбачувані вимоги; часті й непередбачувані перепади настрою агресора, в яких «винувата» жертва; примушування до безглуздої і безцільної роботи. Ці способи застосовуються, як правило, у певній сукупності, поєднанні [3, с. 72-73].

Тут слід зробити чітку заяву. Заподіяння фізичного болю (тягання за волосся, щипання, здавлювання шиї, грудей або мошонки, ламання пальців тощо) без заподіяння фізичної шкоди, ламане з погрозами, слід вважати поєднанням фізичного та психологічного насильства, а не суто психологічне насильство.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що протягом року майже кожна опитана жінка була скривджена та принижена (48%), особливо в присутності інших людей (46%), 40% жінок-респонденток відчували себе ігнорованими та байдужими. 40% були залякані; 38% сміялися над тим, що є цінним для жінки; активно критикували зовнішність (36%). За останні 12 місяців кожна четверть жінок стикалася з обмеженнями особистих свобод (заборона виходити з дому, спілкуватися з людьми, переглядати особисті текстові повідомлення чи листи в Інтернеті), або з обмеженням їхньої особистої свободи без дозволу жінки. Погрожували, або погрожували завдати шкоди близькій людині чи тварині [7].

Виходячи з визначення поняття «психологічне насильство», зазначимо, що словесні образи, погрози, в тому числі спрямовані проти третіх осіб, приниження, переслідування, залякування є діями, спрямованими на обмеження волевиявлення особи, тобто ці дії є не лише вчиненнями, самі по собі, але є відповідною незаконною метою. Розглядаючи суб'єктивні аспекти домашнього насильства, це питання буде розібране більш детально в наступних публікаціях.

Контроль у репродуктивній сфері часто означає заборону або примусову вагітність. Тим часом примусовий аборт чи стерилізація, на думку М. Хавронюка необхідна додаткова кваліфікація за ч. 2 або 4 ст. 134 Кримінального кодексу [3, с. 71]. Вважаємо, що така поведінка повністю

охоплюється відповідними частинами статті 134 Кримінального кодексу та не потребує наявності додаткових умов, передбачених статтею 126-1 Кримінального кодексу. В іншому випадку, враховуючи санкцію статті 134 КК, порушується принцип *ne bis in idem*.

Аналізуючи нормативні положення кримінальної відповідальності за психологічне насильство, робимо висновок, що вони також потребують удосконалення. Вважаємо, що замість використання терміну «психологічне насильство» у диспозиції статті 126-1 КК терміна «психологічне насильство», які передбачені в дефініції цього поняття, закріпленого в пункті 14 ч. 1 ст. 1 Закону. На підтримку цієї пропозиції можна навести чимало аргументів.

По-перше, як і фізичне насильство, Стамбульська конвенція прямо не вимагає введення в кримінальне законодавство сторін спеціальних норм щодо домашнього насильства. Натомість Конвенція посилається на те, що сторони вживають необхідних законодавчих чи інших заходів для забезпечення кримінальної відповідальності за навмисні дії, які призводять до серйозних порушень психічної недоторканості шляхом примусу чи погроз.

По-друге, як зазначалося вище, наявність двох різних правових визначень одного і того ж поняття в законі та Кримінальному кодексі, по-перше, видається порушенням законодавчих технічних норм; по-друге, це ускладнює практику застосування відповідних положень кримінально-процесуального закону, по-третє, це не сприяє чіткості статистичних обліків для кількісної оцінки кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, що зрештою не сприяє адекватному плануванню заходів у цьому напрямку протидії [8, с. 193].

По-третє, переслідування визначається як складова психологічного насильства відповідно до положень статті 126 Кримінального кодексу. Проте, як і в юридичній літературі [5, с. 178], у Стамбульській конвенції ці суспільно небезпечні діяння виділяються та чітко характеризуються.

По-четверте, як зазначалося раніше, психологічне насильство не є самозаподіянням, а переслідує конкретну злочинну мету, тобто обмеження свободи волі особи. Водночас стаття 126-1 Кримінального кодексу безпосередньо стосується не цієї мети, а скоріше змісту поняття «психологічне насильство», яке міститься в п. 14 ч. 1 ст. 1 КК. Вважаємо, що ознаки складу злочину мають бути прямо зазначені у відповідних кримінально-правових нормах.

По-п'яте, крім суспільно небезпечних наслідків, визначених статтею 126-1 КК, обов'язковими наслідками суто психологічного насильства є страх потерпілого за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, емоційна незахищеність, нездатність захистити себе або завдати шкоди для його психічного здоров'я. При цьому такі наслідки прямо закріплені не в ст. 126-1 КК, а в п. 14 ч. 1 ст. 1 КК. Вважаємо, що такий законодавчий підхід до кримінальної відповідальності за насильство в сім'ї не може бути підтриманий, оскільки ознаки складу злочину мають бути прямо зазначені у відповідних нормах кримінального права.

Так, наприклад, М. Панов та В. Гальцова пропонують статтю 126-1 КК викласти в такій редакції. «Стаття 126-1. Жорстоке поведіння в сім'ї. 1. Систематичне приниження людської гідності, шантаж, примус до вчинення протиправних дій, які особа не бажає вчинити, поєднані з погрозою застосування будь-якого фізичного насильства щодо подружжя або іншого члена сім'ї» [9, с. 26].

Пропонована версія містить деякі зауваження. По-перше, як вважають науковці, недоцільно встановлювати кримінальну відповідальність за фізичне та психологічне насильство в різних статтях. Є. Хавронюк слушно зазначає, що фізичне насильство має свою назву тому, що воно проявляється у вигляді фізичного удару (контакту) до організму (тіла) жертви, але цей удар (контакт) може бути досягнутий

не лише за допомогою механічних, оптичних, електричних. Дія хімічних, біологічних чи інших факторів, якщо потерпіла перебуває у свідомості, майже завжди поєднується з негативним впливом (психологічним або психологічним) на психіку останньої, тобто на її волю [3, с. 71]. Тому ці види домашнього насильства часто поєднуються один з одним. Про це свідчать і результати аналізу правозастосовної практики.

Висновок. Підсумовуючи, вважаємо, що стаття 126-1 Кримінального кодексу повинна прямо передбачати кримінальну відповідальність за приниження та погрози в репродуктивній сфері, особливо приниження, залякування, контроль та інше психологічне насильство щодо третіх осіб, інші дії, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, переслідування з цією метою.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кифлюк Р. В. Особливості розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних з насильством в сім'ї : дис. ... канд. юрид. наук. Северодонецьк, 2020.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. 1384 с.
3. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2019. 288 с.
4. Бусел В. Великий тлумачний словник сучасної української мови : словник. 2-ге вид. Київ, Ірпінь: Перун, 2001. 1696 с.
5. Задоя К.П., Оленіна Я.Г. Відповідність кримінального законодавства України положенням Конвенції Ради Європи про попередження та боротьбу з насильством стосовно жінок та домашнім насильством 2011 року щодо переслідування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2016. № 4. С. 177–179.
6. Бевзюк І.В., Козьяков І.С. Поняття та зміст психологічного насильства. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2018. № 4/2 (58). С. 70–81.
7. Короткий звіт за результатами дослідження «Попередження насильства над жінками, які перебувають у складних життєвих обставинах: стан розвитку та забезпечення діяльності» (на прикладі м. Києва). Київ : МБФ «Українська фундація громадського здоров'я». URL: <http://www.healthright.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/analit-report-on-VAW-context-in-Ukraine-01-11-2012-short-version.doc>.
8. Якімова С.В., Лесяк Н.І. Домашнє насильство як вид кримінального правопорушення за законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 3. С. 192-194.
9. Панов М.І., Гальцова В.В. Проблеми кримінальної відповідальності за насильство в сім'ї. *Юридична Україна*. 2019. № 3. С. 19-28.
10. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.